

Т.В. Дорошенко,
кандидат педагогічних наук, доцент
(Чернігівський державний педагогічний університет)

ВИХОВАННЯ ЕМОЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ ІНТЕГРОВАНОГО ВИВЧЕННЯ ПРЕДМЕТІВ МОВНО-ЛІТЕРАТУРНОГО ЦИКЛУ ТА МУЗИКИ

Автор статті, доводячи актуальність виховання емоційної культури молодших школярів засобами інтегрованого вивчення предметів мовно-літературного циклу та музики, зосереджує увагу на засобах та педагогічних умовах вирішення цієї проблеми.

Оволодіння особистістю загальнолюдськими цінностями неможливе тільки на рівні усвідомлення. У цьому процесі активну роль відіграють емоції. Тому на сучасному етапі розвитку педагогічної науки і шкільної практики суттєвого значення набуває проблема виховання духовної культури особистості та її важливої частини – емоційної культури. Актуальність розробки й вирішення даної проблеми визначається й тим, що вивчення та аналіз шкільної практики засвідчує наявність суперечностей між інтелектуальним та емоційним розвитком особистості, рівнем знань та емоційним сприйняттям учнів. Нерідко інтелектуальне випереджає емоційне. Психологами і педагогами відмічено, що емоційні процеси займають важливе місце у формуванні особистості дитини, а емоційна культура є складовою частиною духовної культури особистості. Емоції допомагають розкрити внутрішній світ людини, впливають на її вчинки, відіграють роль регуляторів людського спілкування.

Проблема виховання емоційної сфери школярів знайшла своє теоретичне обґрунтування в роботах філософів та культурологів – Аристотеля, Платона, Б. Спінози, І. Канта, Л. Фейербаха. Психологічні аспекти культури почуттів і емоцій знайшли своє відображення в працях Б. Ананьєва, Л. Божович, В. Вілюнаса, Л. Виготського, І. Джидар'ян, Б. Додонова, Я. Рейковського, Б. Теплова, П. Якобсона та ін. У педагогічному аспекті культура почуттів та її питання цікавили зарубіжних педагогів І. Гербарта, Я. Коменського, Д. Локка, Ж.-Ж. Руссо, вітчизняних педагогів і діячів культури Г. Ващенко, О. Духновича, Я. Козельського, С. Русову, Г. Сковороду, В. Сухомлинського, К. Ушинського та ін. Одним із перших, хто почав займатися проблемами емоційного виховання учнів, був В.О. Сухомлинський. Говорячи про гармонію у вихованні особистості, він відмічає необхідність єдності емоційного й інтелектуального, емоційного й естетичного, емоційного й морального. Емоційна культура, естетичні смаки та громадські якості не можуть, за його переконанням, формуватися на ґрунті емоційної бідності; емоційне безкультур'я у ставленні до людей породжує егоїзм [1]. Видатний педагог був упевнений, що школа стане "майстернею гуманності", якщо буде вчити своїх вихованців відчувати відтінки думок і почуттів людей, їх емоційні стани. У дослідженнях Т. Антоненко, В. Бачиніна, Н. Крилової, Л. Коваль, В. Толстих, П. Якобсона та ін. зосереджено увагу на пошуку засобів, шляхів формування культури емоцій у дітей різного вікового періоду.

Молодий шкільний вік – найбільш сприятливий період розвитку емоційної сфери, культури почуттів особистості. Одночасно із загальним розумовим розвитком учнів молодшого шкільного віку удосконалюється й діяльність їх аналізаторного апарату. Розвинений "апарат відчуттів" дає можливість учням пізнавати множинність властивостей предметів, явищ природи, продуктів людської праці, сприяє тому, що діти стають більш чутливими до гармонійних і дисгармонійних сполучень кольорів, звуків, рухів тощо. Підвищена чутливість, тобто сенситивність молодших школярів, зумовлена художнім типом їх особистості, для якої характерні схильність до естетичної і художньої діяльності, вразливість, емоційність, образність сприймання, тобто якості, властиві діячам мистецтв і талановитим читачам, глядачам, слухачам музики [2: 22]. Зростає й рівень естетичних переживань дітей, збагачуються їхні почуття, підвищується загальна культура. Сенсорна відкритість, емоційна чутливість, особлива сприйнятливості молодших школярів до мистецтва стають основою та умовою розвитку у них спостережливості, естетичних почуттів, що є необхідним для виховання емоційної культури.

Велике значення в процесі формування у молодших школярів культури емоцій і почуттів мають предмети мовно-літературного циклу та музика. Освітня галузь "Мова і література" передбачає опанування молодшими школярами української мови та інших мов як засобу спілкування і пізнання, прилучення до скарбниці духовності і культури, літературних надбань українського народу і народів світу, виховання громадянськості, патріотизму, національної самосвідомості. Важливим показником розвитку емоційної культури особистості є мова. У ній відбиваються культурні здобутки народу, його історія, світогляд, психічні властивості, морально-естетичні норми, смаки та ідеали. Тому рідна мова є найголовнішим засобом інтелектуального й емоційного розвитку людини і посідає почесне місце в навчальному плані загальноосвітньої школи. Основна мета навчання української мови – забезпечити початковий рівень комунікативних умінь та елементарних знань з мови та етнокультури українців, а також формування інтелектуально розвинутої особистості, громадянина України. Навчання української мови в початкових класах пов'язане з розвитком не тільки розумової діяльності дітей – порівнянням, аналізом, узагальненням, але й з емоційною сферою – почуттям задоволення від досягнутого, краси поетичного слова, здивуванням новим, невідомим тощо. Мовленнєвий розвиток у курсі "Читання" зорієнтований на інтенсивне формування у школярів відповідних умінь, навичок. Тематично-жанровий та художньо-естетичний принципи є визначальними під час добору творів для читання, передбачають встановлення зв'язків між усіма видами мистецтва, прилучення школярів до літератури як мистецтва слова. Метою початкового курсу "Читання" є формування першооснов читацької культури молодших школярів, емоційно-оцінного ставлення до змісту прочитаного, формування особистості дитини засобами художнього слова. Таким чином, мова і література, ві-

дображуючи культурні здобутки народу, його історію та світогляд, є важливим засобом духовного розвитку особистості, її емоційної культури. Такі засоби мови, як порівняння, епітет, метафора, алегорія, гіпербола, синоніми тощо, дають можливість глибоко і повно передавати думки героїв, описувати їх почуття, переживання, виражати ідеї, погляди автора, його ставлення до життя. Пізнання світу через словесне мистецтво відбувається на засадах того, що слово відображає не лише конкретні об'єкти життя, а й викликає відповідні переживання, прагнення, почуття. Отже, за допомогою художньої літератури здійснюється розвиток емоційно-чуттєвої сфери дитини.

Серед предметів мистецького циклу музика є найдивовижнішим, найтоншим засобом залучення до добра, краси, людяності. "Значення музики в школі далеко виходить за межі мистецтва, – вказував Д. Кабалецький. – Так само, як література і образотворче мистецтво, музика рішуче втручається в усі сфери виховання й освіти наших школярів, будучи могутнім і нічим не замінним засобом формування їх духовного світу" [3: 195]. Музика – це мистецтво, яке відображає дійсність, всі складнощі і суперечності світу. Важливу роль у ній відіграють почуття, емоційна сфера. Музичний образ настільки багатозначний, наскільки багатозначні й складні почуття людини. Велика сила музики – в її активному характері: вона ніби змушує себе слухати, проникаючи в свідомість, збуджуючи емоції, викликаючи почуття, стаючи духовним стимулом поведінки особистості. Зіставлення музики і літератури показує, що навіть співзвучності й ритми поезії видаються слабкими і незначними порівняно з могутніми або ніжними хвилями музики, здатними полонити людей. Але музика безсила там, де всесильна література, – у змалюванні конкретних образів людей і природи, у роздумах про добро і зло, у безкінечній предметності чуттєвого пізнання і мислення. "І в мові, і в музиці смислове начало завжди несе в собі емоційний підтекст, а емоція завжди осмислена", – відмічав Є.В. Назайкінський [4: 293].

Виховання в учнів початкової школи емоційної культури відбувається в тісному зв'язку з формуванням у них уявлення про цілісну картину світу. Вирішення цього завдання сьогодні неможливе без інтеграції як провідної ідеї в реалізації змісту освіти. Найбільш вдало реалізується ідея інтеграції в процесі викладання предметів мовно-літературного циклу і музики. Аналіз своєрідності мови, літератури і музики, програм, підручників, методичних посібників з цих навчальних предметів показав, що в кожному з них закладено можливості для емоційного розвитку учнів та організації роботи з емоційного виховання (виразне читання, увага до співрозмовника, форми вираження ввічливості, виявлення засобів милозвучності усного і писемного мовлення), а інтегроване вивчення цих предметів, що передбачає виявлення спільності мовної і музичної інтонацій, засобів їх виразності, жанрової природи літературного й музичного твору тощо, створює сприятливі умови для виховання емоційної культури молодших школярів.

У педагогічній літературі проблема інтегративних зв'язків предметів мовно-літературного циклу та музики у формуванні емоційної культури учнів не знайшла ґрунтового й всебічного висвітлення. Більшість учених досліджували окремі елементи цієї проблеми: становлення культури особистості (В. Біблер, Є. Волкова, Л. Виготський, О. Леонтьєв, О. Щерба), психологічні механізми емоційної сталості та мотивації поведінки і формування особистості (Б. Ананьєв, В. Асєєв, П. Якобсон та ін.); виникнення й сутність емоцій (П. Анохін, В. Вундт, М. Грот та ін.); єдність емоційного та інтелектуального (Л. Божович, Л. Виготський, В. М'ясищев, С. Рубінштейн та ін.); зв'язок мотивації та емоцій (В. Асєєв, В. Вілюнас, О. Леонтьєв). Питання емоційної культури учнів, зокрема її складових – інтелектуальних, моральних та естетичних почуттів – були розглянуті в дослідженнях О.Д. Барабаш, Л.М. Ващенко, І.Г. Головської, Н.Є. Миропольської та ін. Заслугує уваги дослідження, проведене Л.Г. Коваль щодо формування емоційної культури школярів засобами мистецтва. Емоційна культура, у розумінні автора, – це яскраво виражені почуття – радості, задоволення, захоплення, обурення, ненависті, хвилювання, презирства, які пізніше переносяться і на теоретичне осмислення дійсності інших видів мистецтва [5: 85-87]. Проблема виховання емоційної культури підлітків засобами предметів мовно-літературного циклу була представлена в дисертаційному дослідженні О.В. Турської. Автор розглядає емоційну культуру підлітків як інтегративну сукупність якостей особистості, знань про емоційну сферу людини, необхідних для її життєдіяльності, комунікативних умінь та умінь регулювати емоційні стани й емоційні реакції [6].

Виховання в учнів емоційної культури буде ефективним лише за умов належної організації цього процесу. Педагогічні умови формування емоційної культури учнів передбачають створення педагогічних ситуацій на інтегрованих уроках (мови і музики, читання і музики), завдяки яким резерви дитячої психіки можуть розвинути до рівня повноцінного естетичного становлення учня. Однією з умов може стати загострення емоційної сприйнятливості школярів шляхом збагачення їх уявлень чуттєво-образною інформацією, використання музичних творів на уроках мови, читання і, навпаки, використання творів літератури на уроках музики. Музика на уроках літератури може вводитися як ілюстративний матеріал, що має конкретний зв'язок з темою; з метою розкриття загально-естетичних категорій мовою мистецтва, підсилення естетичної значущості окремих явищ; з метою створення емоційно-образної настроєності на відповідний "тон" сприймання. Література на уроках музики може використовуватися у формі вступної бесіди для створення відповідного емоційного настрою; як вербальна інтерпретація музичних творів; у формі наведення уривків з прозових та поетичних текстів з метою закріплення чи конкретизації художніх образів музичних творів. Як правило, увага учнів під час читання літературного твору зосереджується на описі подій, вчинків героїв, а внутрішній світ, їхні переживання й думки їхні залишаються поза увагою. З метою розкриття глибинної суті літературних творів учителю важливо активізувати образне мислення школярів, здатність до аналогій та асоціацій. Великою допомогою в реалізації цього завдання можуть стати музичні твори. Музика допоможе дітям розкрити емоційні грані літературного твору, наповнити сприймання емоціями та почуттями. Аналогічно емоційність сприймання музичного твору можна посилити шляхом ознайомлення учнів перед слуханням з подіями, що відбуваються у творі, або з подіями, що

надихнули композитора на створення твору. Це може бути літературний сюжет, вірші-спогади, листи композитора тощо.

З метою пізнання єдності інтонаційних особливостей різних художніх втілень однакових явищ природи, навколишнього світу, образів тощо доцільно пропонувати учням різні типи завдань: а) знаходження образно-поетичної єдності основних інтонацій музичних і літературних творів, які поєднані за будь-якими загальними ознаками (сюжет, жанр тощо); б) складання дітьми художніх колекцій творів із запропонованих учителем різних видів мистецтва з метою з'ясування їх емоційно-інтонаційної спільності. Наприклад, "Весна" у віршах "Радість весни" О.Духновича, "Веснянка" Л. Глібова, у п'єсах "Білі ночі. Травень" із циклу "Пори року" П. Чайковського, українська народна пісня в обробці Я. Степового "Ой весна", "Веснянка" Л. Ревуцького, "Весною" Е. Гріга; "Вечір" у віршах "Вечірне" М. Вінграновського, "Вже сонечко в море сіда", "Вечірня година" Лесі Українки, "Вечірня пісня" В. Самійленка, в музичних творах "Захід сонця" Е. Гріга, "Зоре моя вечірняя" Я. Степового, "Вечір" В. Салманова. Зіставляючи твори музики і літератури, близькі за задумом, але різні за образним вирішенням, діти вчаться знаходити не тільки сюжетні, а й внутрішні емоційно-інтонаційні зв'язки. Важливо також формувати в учнів здатність проникати у зміст речей як буденних, так і мистецьких, помічаючи їх неповторну красу. Цьому сприятимуть цикли творчих завдань "Слово, природа і музика", "Дивлюсь, слухаю і відчуваю", "Оспівай предметний світ" та ін. Другою умовою виховання емоційної культури молодших школярів є формування у них навичок естетичної оцінки. Оцінювання дитиною художнього образу твору народжується й існує як єдність індивідуального стану, враження, переживання, відчуття настроїв, які вона хоче виразити, та знань, навичок і тих засобів вираження, якими вона володіє на даний момент. Цей творчий процес народжується "зсередини" дитини, з її переживань, з її бажання "вилити" свій стан радісної духовної напруги. Осмислення твору шляхом вербального опису зумовлюється тим, що людина не має понятійно неусвідомлюваних почуттєвих образів, що саме мистецтво з'являється тільки в процесі раціонального усвідомлення художніх закономірностей. Необхідно вчити дитину висловлювати враження, отримані від знайомства з літературним або музичним твором. У результаті цього відбувається осмислення учнями змісту творів, власних вражень. Така діяльність дасть змогу проникнути в саму глибину особистісного ставлення дитини до творів, дозволить виявити, чи "відкриває" себе дитина через музику, літературу, тобто, чи осмислює вона свої почуття й переживання, чи відчуває свою причетність до змісту. Третьою педагогічною умовою є створення ситуацій естетичного переживання, що передбачають формування в учнів навичок співпереживання з героями художніх творів, виховання уважного ставлення до особистості письменника, композитора. Естетичне переживання пов'язане зі співчуттям до героїв творів, а через них – до реальних людей і може виникнути лише у тих випадках, коли певний твір внутрішньо близький тій чи іншій людині. Але для того, щоб це відбулося, вчителю необхідно виховувати цю якість у школярів. Для цього треба створювати такі умови сприймання творів, за яких діти могли б найбільш уважно прослуховувати, спостерігати й оцінювати процесуальність динамічного розвитку літературного або музичного образу. Так, на уроках музики, враховуючи, що діти більш здатні до сприймання розвитку літературних образів, ніж музичних (адже література має переваги у змалюванні конкретних образів людей і природи, роздумах про добро і зло, в безкінечній предметності почуттєвого пізнання і мислення), а також близькість музичної та мовної інтонацій, корисними є завдання на формування в учнів здатності до сприймання емоційного тону ліричного вірша, до розуміння настроїв ліричного героя. "Без розуміння й відчуження ліричних творів і поетичної прози людина залишається глухою, байдужою до музики", – писав В. Сухомлинський [1: 551]. Дітям пропонуються художні тексти, в яких можна було б "вичитувати" різні настрої, їх розвиток і в яких учні шукали б "героя, який говорить", намагаючись зрозуміти та відчуті ставлення, настрої, характер інтонацій, оцінки. Внаслідок читання таких текстів збагачується початкове читачьке враження. Діти відчувають інтонаційну змістовність вірша, розвиток настроїв героїв твору, в результаті чого розуміють їх характери, оцінку автора. Відчувши всю складну гаму настроїв, діти вчаться виражати її словами. У свою чергу, самі слова допомагають дитині усвідомити почуття, яке народжується: веселе і сумне, загадкове, таємниче тощо. Такі завдання стають "перехідним містком" до розуміння учнями змісту інтонаційно-логічного розвитку музичного твору, значно збагачують їхню емоційно-чуттєву сферу.

Сприймання творів мистецтва, на думку ряду дослідників, включає в себе декілька рівнів. Цілісне сприймання художнього твору пов'язується дослідниками з таким рівнем сприймання мистецтва людиною, коли нею здійснюється власна інтерпретація особистості автора (О.М. Торшилова, М.З. Дукарович). У сприйманні художніх творів молодші школярі демонструють в основному активне входження у фабулу художнього твору. Інтерес до автора художнього твору у дітей молодшого шкільного віку виявляється рідко. Діти через егоцентричний спосіб сприйняття світу і людини не можуть уявляти ставлення композитора до світу, коло його почуттів і настроїв, унікальність бачення композитором світу і відображення цього бачення в мистецтві. Тому необхідно більше надавати навчально-виховному процесу людинознавчої спрямованості, частіше виходити в бесідах з дітьми на особистість письменника, композитора. Педагогічними умовами ефективної реалізації завдань емоційного виховання молодших школярів засобами предметів мовно-літературного циклу та музики є також емоційне стимулювання навчальної діяльності, врахування особистісних якостей розвитку дитини, створення сприятливої емоційної атмосфери для розвитку особистості молодшого школяра, оволодіння учнями експресивно-емоційною лексикою, задоволення потреби учнів у спілкуванні, вміння вчителя регулювати емоційні реакції учнів, позитивний приклад дорослих. Важливим фактором виховання емоційної культури молодших школярів є особистість учителя, його професіоналізм, творчий підхід, вміння створювати атмосферу співдружності, співтворчості, спілкування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Сухомлинський В.О. Народження громадянина // Вибрані твори: В 5 тт. – К.: Рад. школа, 1977. – Т. 3. – С. 283-658.
2. Терентьева Н.А. Художественно-творческое развитие младших школьников на уроках музыки в процессе целостного восприятия различных видов искусства. – М.: Прометей МГПИ им. В.И. Ленина, 1990. – 184 с.
3. Кабалевский Д.Б. Воспитание ума и сердца. – М.: Просвещение, 1984. – 206 с.
4. Назайкинский Е.В. О психологии музыкального восприятия. – М.: Музыка, 1972. – 333 с.
5. Коваль Л.Г. Виховання почуття прекрасного. – К.: Рад. школа, 1983. – 120 с.
6. Турська О.В. Виховання емоційної культури підлітків засобами предметів мовно-літературного циклу: Автореф. дис. ...канд пед. наук: 13.00.07. – Запоріжжя, 2000. – 21 с.

Матеріал надійшов до редакції 10.03.2005 р.

Дорошенко Т.В. Воспитание эмоциональной культуры младших школьников средствами интегрированного изучения предметов языково-литературного цикла и музыки.

Автор статьи, обосновывая актуальность воспитания эмоциональной культуры младших школьников средствами интегрированного изучения предметов языково-литературного цикла и музыки, сосредотачивает внимание на средствах и педагогических условиях решения этой проблемы.

Doroshenko T.V. Bringing up Students' Emotional Culture at Primary School by Means of Integral Teaching Philological Subjects and Music.

The article is devoted to the problem of bringing up students' emotional culture at primary school by means of integral teaching philological subjects and music as well as focuses on the means and ways of solving this problem.